

Középkori és újkori zsidó irodalom

Zárógondolatok

Biró Tamás, 2017. május

A félév első, bevezető óráján idéztem néhány bekezdést Szántó T. Gábor *Kafka macskái* című, 2014-ben megjelent regényéből, amelyekben a mű egyes szám első személyű narrátora a diaszpórában élő zsidó író *ars poeticáját* fogalmazza meg (pp. 108–110). Most, a félév végén, a regény egy jóval későbbi szakaszából szeretnék idézni.

A főszereplő-narrátor, aki nemcsak magyar(-)zsidó író, hanem az ELTE BTK Amerikanisztika tanszékén is oktat modern zsidó irodalmat, eljut a jeruzsálemi Héber Egyetem könyvtárába, ahol a munkájához anyagot keres (pp. 311–313):

„Az ügyeletes könyvtáros az ötödik emeleten lomha mozgású, nagydarab, szemüveges fiú volt. [...] Amikor megkérdeztem tőle, merre találok a modern zsidó irodalmat, illetve a Kafka-szakirodalmat, a német szekcióhoz küldött.

– Alfabetikus sorrendben találod a szerzőket a Kafka-könyvek mellett – magyarázta. – Az izraeli irodalom szintén betűrendben. [...]

– Nem az izraeli, hanem a diaszpóra zsidó irodalmára gondoltam.

– Attól tartok – mondta tünődve –, így nincs nyilvántartva.

– Esetleg gyűjteményes kötetek? – alkudoztam. – Esszék, tanulmányok?

Egy pillanatra elbizonytalanodott.

– Azt hiszem, csak az egyes szerzők szerint kereshetők, betűrendben, az adott nyelv irodalmánál. A szerzőknél találod a műveikhez kapcsolódó szekunder irodalmat is.

– Nincs külön modern zsidó irodalom? – emeltem fel a hangom meglepetten, amit számonkérésnek is vehetett.

– Kit vagy mit keresel tulajdonképpen? – kérdezte gyanakodva, majd tétovázásom meglegelve elnézést kért, és ment a dolgára.

[...]

Amikor az amerikai és európai irodalom tárlóit is végignéztem, de semmilyen tematikusan gyűjtött anyagot nem találtam, csak szétszórva egy-két szakirányú monográfiát, kétségbeesés fogott el. Ha itt sincs meg, amit keresek, akkor hol? Ha az európai irodalmak nem ismerik el önálló tárgyként a modern zsidó irodalmat, és itt, Jeruzsálemben sem találok nyomát, akkor vajon mi marad? Talán Amerika?

[...]

– Na, megtaláltad, amit kerestél? – kérdezte [Rachel kicsit később az autóban].

Bólogattam. Nem volt erőm hozzá, hogy megosszam vele azt, ami nincs.”

A félévnek még része kell, hogy legyenek a modern és kortárs zsidó irodalmak nemzeti nyelveken – ha szabad vagy lehetséges egyáltalán ilyenekről beszélni. Említsünk meg néhányat a második világháborút követő **magyar(-)zsidó** irodalom számos alkotója közül: *Kertész Imre*

(1929–2016) és Szántó T. Gábor (1966–), Dalos György (1943–) és Röhrig Géza (1967–), nem beszélve a magyar irodalom nemzetközileg is jegyzett, történetesen zsidó származású szerzőiről. Hogy utóbbiak származása közvetlenül vagy közvetett formában befolyásolta-e – és ha igen, miképp – az irodalmi tevékenységüket, azt a jövő irodalomtörténészei döntsék el.

Hasonló kérdések merülnek fel mindenhol máshol is. Iszaak Babel (1894–1940) neve megkerülhetetlen az **oros-zsidó irodalomban**. Azonban Borisz Paszternak (1890–1960) személye Radnóti Miklós (1909–1944) besorolásához hasonló problémákat vet fel. Lehet-e, szabad-e valakit önbesorolása ellenére a zsidó irodalom részének tekinteni? Egy Nobel-díj, az irodalmi kánonban betöltött fontos szerepük miatti büszkeség elegendő ok-e arra, hogy felvegyék őket az *Encyclopaedia Judaica*-ba? Származásukon kívül mi teszi művészetüket „zsidóvá”?

Az **amerikai zsidó irodalom** számos képviselője viszont egyértelműen azonosul a zsidóságával. Az amerikai társadalomnak az európaítól eltérő szerkezete lehet az oka annak, hogy ők amerikai zsidóként, nem pedig zsidó származású amerikaiként határozzák meg magukat, és ez az identitás a művészetükben is megjelenik. Akárcsak a társadalom, úgy az irodalmi élet is egy olvasztótégely, pontosabban egy vegyes saláta; mind az előbbiben, mind az utóbbiban meghatározó szerepet töltenek be zsidó személyek. Közülük a Pulitzer-díjas Philip Roth (1933–) a legnépszerűbb. Bernard Malamud (1914–1986) és Chaim Potok (1929–2002) neve ismerősen csenghet a magyar olvasónak, a Nobel-díjas Saul Bellow (1915–2005) neve viszont talán már kevésbé.

A **német-zsidó irodalmat** alaposan ismerteti a vizsgára feladott Stemberger-könyv függeléke, Moses Mendelssohntól (1729–1786) Paul Celanig (1920–1970). Két kiemelkedő zsidó származású szerzőt, Heinrich Heinét (1797–1856) és Franz Kafkát (1883–1924) a német irodalomtörténet és a zsidó irodalomtörténet egyaránt a magáénak tekint, a legnagyobbjai között tart számon. Egy nagy időbeli ugrással pedig említjük még meg Wladimir Kaminer (1967–) kortárs novellistát és dj-t, aki bár Moszkvában született, és akinek orosz az anyanyelve, de németül ír. Vajon mi kapcsolja össze ezt a nyelvi, földrajzi, kulturális és irodalmi szempontokból is nagyon heterogén névsort?

A szerző származása, bár nagy többségük nem gyakorló zsidó? Aligha. A célközönség, ill. az olvasóközönség sem, amely a legtöbb említett szerző esetén nagyjából nem zsidókból áll. Az irodalmi alkotások műfajai, formái és nyelvezete általában a nemzeti irodalmak és nyelvek kortárs normáit követik. Csupán minimális arányban lelhetők fel bennük „zsidós” szókincs vagy „zsidós” nyelvi fordulatok, ha a mű témája azt megköveteli. A Héber Bibliának, mint a zsidó irodalom alapszövegének a szerepe is valamelyest háttérbe szorult, miután a huszadik század szekularizációs folyamatai következtében csökkent a bibliaismeret az új generációkban. Viszont új témák jelentek meg: a holokauszt, az identitáskeresés és az Izrael Államhoz fűződő viszony.

A korábbi korok irodalmában a diaszpóralét kényszer, amelyre különböző formákban reflektáltak. Júda Halévi híres verse is a megváltoztathatatlan és beteljesületlen sóvárgást írja le: „*A szívem ott van Keleten, én messzi Nyugaton // ... // Ciont Edom, és engemet az arab lánc nyom*” – még akkor is, ha Júda Halévi élete végén elutazhatott a Szentföldre. Ezzel szemben a huszadik században az Izraelbe történő kivándorlás, majd a turistaként való látogatás is egyre egyszerűbbé vált (vö. a *Kafka macskái* megfelelő vonatkozásaival).

Viszont manapság a zsidó identitásformák válnak egyre komplexebbekké. A 19. századi zsidó irodalomban még „csak” a hagyományörző társadalom és értékrend, ill. a modernizálódó, a hagyománytól eltávolodó egyének, rétegek kerülnek összeütközésbe. De a kortárs diaszpórabeli zsidó egy jól megrakott „csomagot” cipel magával. Ez tartalmazza a régi, eltűnt világot, amelyre ambivalens nosztalgiával tekint vissza (vö. pl. *Hegedűs a háztetőn*, mint az amerikai zsidók képe a Kelet-Európából kivándorló felmenőikről; vö. pl. *Philip Roth* képe arról a kisvárosi bevándorló zsidó közegről, amelyben felnőtt). Ez tartalmazza a hagyományos („vallásos”) közegből való kiszakadás emlékét (vö. pl. Dalos György, *Körülmetélés*, 1988) és az asszimiláció–szekularizáció után a zsidóság felé visszaforduló egyén útkeresését (vö. pl. Szántó T. Gábor *Édeshármas*, 2012) is. És tartalmazza a holokauszt emlékét.

A második világháború utáni zsidó irodalom meghatározó témája a holokauszt. Számos túlélő írt irodalmi (vagy kevésbé irodalmi értékű) visszaemlékezéseket, részben önterápiaként. Kiemelkedik természetesen *Primo Levi* (1919–1987), az 1986-ban Nobel-békedíjjal kitüntetett *Elie Wiesel* (1928–2016), a 2002-ben irodalmi Nobel-díjjal kitüntetett *Kertész Imre* (1929–2016) munkássága, ill. *Anne Frank* (1929–1945) naplója is. A holokauszt túlélőinek a gyermekei („második generációs túlélők”), sőt a „harmadik generációs túlélők” is hordozzák magukkal a vészidőszak terhet: azt az élményt, hogy kibeszéletlen családi titkokkal és az elhunytak tabuként kezelt emlékével nőtt fel kisgyermekként az új generáció, anélkül, hogy tudták volna, mi is az a zsidóság, és mi is az a vészidőszak.

A holokauszt ábrázolása és ábrázolhatatlansága önálló irodalomelméleti kérdés. Ezen a ponton utalok egy másik művészeti ágra, amelyről a kortárs irodalom kapcsán szintén beszélni kell: a **filmművészetre**. Számos dokumentumfilm mellett a holokauszt bemutatható az embermentés szemszögéből (Steven Spielberg, *Schindler listája*, 1993), a Sonderkommando perspektívájából (Nemes Jeles László, *Saul fia*, 2015, Oscar-díj, 2016), a zsidók vagyonára lecsapó falusi lakosság nézőpontjából (Szántó T. Gábor és Török Ferenc, *1945*, 2017)... de akár humorral is (Roberto Benigni, *Az élet szép*, 1997; Radu Mihăileanu, *Életvonat*, 1998). Az ábrázolhatatlan ábrázolása tehát sok irányból kísérrelhető meg. A modern magyar zsidóság társadalomtörténetét szondiánus módon mutatja be az Európai Filmdíjjal jutalmazott *A napfény íze* (Szabó István, 1999). Ez a nagyon rövid szemeztetés a közelmúlt zsidó témájú filmjeiből egyébként azt is illusztrálja, nem szükségszerű, hogy zsidó származású szerzők alkossák meg a „zsidó” művészetet.

Talán szimbolikus, hogy a félév végén nem maradt idő a nemzeti nyelveken íródott, modern és kortárs zsidó irodalmakra. Talán a *Kafka macskái* narrátorát a mi tanszékünkön is kétségbeesés fogná el: nincs is, amit keres?

De, igenis van, számunkra létezik. Tanszéki könyvtárunkban a 95-ös jelzet alatt kell őket keresni. Van, létezik, még ha a határok meghatározása, a „ki a zsidó író? mi a zsidó irodalom?” kérdések megválaszolása nehezebb is a „nemzeti” nyelveken alkotó modern és mai írónál, mint bármely más, a félév során tárgyalt korszak és terület esetén. A Szántó T-regény főhősének a munkahelyén, a Múzeum körúton (ld. a regény nyitósortát) igenis önálló tárgyként tartjuk nyilván a diaszpóra modern zsidó irodalmát.